

ЖАЗУШЫ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ

В статье рассматриваются общие проблемы развития и формирования лексикографии писателя.

This article discusses common problems of development and writers formation of lexicography.

Қандай ғылым саласын алып қарастырсақ та ғылымның тарихи, теориялық, тәжірибелік мәселелерінің өзара тығыз байланыстағы құбылыстар екендігін байқауға болады. Қай ғылымда да тарихи дәстүр сабақтастығы бар. Қай ғылымда да жаңа еңбектер белгілі бір ғылыми тұжырымдар негізінде жасалады және ол еңбек бұрынғы тәжірибені ескере отырып жасалады. Тіл білімі ғылымындағы лексикография саласы туралы да осыны айтуға болады. Статус тұрғысынан жеке теоретикалық мәселесі бар ғылыми пән ретінде лексикография 1817 жылдан бастап қана қарастырыла бастаса да, төрт мың жылдық тарихы бар сөздік түзу ісінде дәстүр сабақтастығының болғаны, бұрынғы тәжірибені ескерудің болғаны, ол тәжірибені қорытудың, тұжырымдаудың болғаны, сөздіктерге жаңалық қосылып, олардың үнемі жетілдіріліп отырғандығы дау тудырмайды. Бірнеше мың жылдық қытай лексикографиясы, ескі араб және парсы лексикографиясы, латын жазулы еуропа халықтары тілдеріндегі лексикография осыны көрсетеді.

Лексикография, ең алдымен, сөздіктердің тарихын зерделеу, оны түзу (жасау, құрастыру), зерттеу және қолдану туралы ғылым (scientia lexicographica). *Жалпы лексикографиядағы тәрізді, жазушы лексикографиясының теоретикалық негізі аталған саланың теориясын, тарихын және практикасын қамтиды. Олар осылайша үштағандық бірлік құрайды. Осы үшеуінің арасында дәстүрлі сабақтастық бар.* Бұған әлемдік лексикографиядағы сөздік түзу ісінің көптеген теоретиктері мен практиктері тарапынан жасалған теориялық ұстанымдар, заңдылықтар, қағидаттар дәлел бола алады. Академик Л.В.Щерба бұл туралы: «жалпы сөздік түзу ісі, айрықша семантикаға негізделген іс болғандықтан, тілді ерекше нәзік, сезімталдықпен қабылдауды талап ететін, мүлде айрықша талантты қабілетті, - жазушылық дарынмен, жазушылық қабілетпен төркіндес қабілетті талап етеді» деп жазған болатын [1].

Ғалымдардың пікірі бойынша: «Әуел бастан, ұстанымдық тұрғыдан міндетті түрде білуіміз қажетті ақиқат нәрсе – жеке ғылым саласы ретіндегі лексикографияның диалектикалық тұрғыдан қоснегізділігі. Бір жағынан, лингвистикалық пәндердің қатарындағы жеке ғылыми пән бола тұра, екінші жағынан, ол адамзат қауымына қажетті тіршіліктің алуан түрлі салаларын қамтитын әмбебап әдістемелік (методологиялық) ғылым болып табылады. Сөздіксіз математика, информатика, мәдениеттану, т.б. ғылым салаларында зерттеу жүргізу мүмкін емес.

Алайда, қазіргі кездің өзінде сөздік түзу ісінде аса мәнді, маңызды ғылыми негіздің бар екендігіне жөнді назар аударылмай келеді. Бір кездері академик Л.В.Щерба бұл туралы: «біздегі маман лингвистердің сөздік түзу ісіне деген елемеушілікке, менсінбеушілікке толы көзқарасында зор кемістік, үлкен қателік бар деп ойлаймын. Осы ойларына бекем болғандықтан олардың ешқайсысы ешқашан да бұл жұмыспен айналысқан емес. Бұрынғы кездері бұл іспен азғантай тиын-тебен үшін жұмыс жасайтын, ешқандай арнайы кәсіби даярлығы жоқ кездейсоқ адамдар айналысатын еді. Бұл істің еш жөн-жосықсыз сөздікті «құрастыру» ісі болып аталып кетуі, бәлкі осы жағдайға байланысты орын алған болар. Шындығында, біздің лингвистеріміз де, әсіресе біздің сөздікті «құрастырушы» мамандарымыз да бұл жұмыстың ғылыми сипатта болуы қажеттігін, сондықтан бұл

істің дайын элементтерді механикалық түрде салғастырудан ғана тұрмайтынын байқай алмады» деген еді [4, С.308].

Бұл тұрғыдан әсіресе ортағасырлық парсы лексикографиясының жедел дамуына поэтикалық шығармалардың зерттелуінің тікелей әсер еткендігі жазылып жүр. Негізгі ұйтқысы ирандықтар болған империя қарамағындағы ұлан байтақ аумақта, жергілікті жерлерде жазылған поэтикалық туындыларда көп ұшырасатын жергілікті ескі сөздер мен диалектілік қолданыстарды басқа жерлердегі халыққа түсіндірудің қажеттігі ортағасырлық парсы түсіндірме сөздіктерінің (фархангердің) жазылуына себеп болды. Бұлар шын мәніндегі *ақын тілі сөздіктері* еді. Бұл туралы ортағасырлық парсы лексикографиясын зерттеуші С.И.Баевский: “Фархангер шын мәнінде парсы поэзиясындағы классик ақындардың шығармаларына түсініктеме жасалатын кітаптар болды” – дейді [5]. XI ғасыр ақыны Асади Туси құрастырған “Лұғат-и фурс” сөздігінде Қорасан [қазіргі Өзірбайжан жерінде – Б.Н.] мен Орта Азияны мекендейтін ақындардың тіліндегі түсінуге қиындық тудыратын сөзқолданыстар қарастырылатын болса, Хиндушах Нахчиванидің “Сихах ал-фурс” атты сөздігінде Фирдоуси, Рудаки, Руми, Саади тәрізді ақындар тіліндегі сөздердің мән-мағынасы түсіндіріледі. Ал XIII-XV ғасырлар аралығында Үндістан жерінде түзілген парсы фархангері негізінен Фирдоусидің “Шахнамесін” түсініп оқуға қажетті оқу құралы қызметін атқарған [Аталған еңбек, 94]. Ең бастысы, ортағасырлық парсы түсіндірме сөздіктерін жасаған авторлардың басым көпшілігі ақындар болған. Яғни парсы тілдес ақындар өздерінен бұрын жасаған ұлы ақындардың зертханасын зерттеп, олардың шығармаларындағы мағынасы оқырманға түсініксіз бола бастаған лексика-фразеологиялық бірліктерге түсіндірме беріп отырған.

“Ақын тілі сөздігінің” орта ғасырлардағы ғылыми-танымдық маңызы зор болған. Бұл тәрізді сөздіктер түркі әлемінде де жасалған. Әлішер Науаидың шығармаларын талдауға, түсіндіруге арналып жазылған қолжазба түсіндірме сөздіктердің бірқатарын 1869 жылы “Абушка” атауымен В.В.Вельяминов-Зерновтың жариялағаны белгілі [7].

Шығыс ақындары шығармаларының тілін лексикографиялық тұрғыдан зерттеу ісі бірқатар түркі халықтарының Ресейдің қарамағына өтуіне байланысты тоқталып қалды. Ортағасырлық ақындардың бірен-саран сөзқолданыстары жалпытүркілік сөздіктерде ғана [8], [9] алынып келгені аян.

Әр елде жазушы тілі сөздігін жасаудың тәжірибесі бірқатар мәселелерді алға қойып отыр. Бұл сөздік белгілі бір жазушы өмір сүріп, еңбек еткен дәуірдің тілдік жағдайын қаншалықты шынайы бейнелей алады? Ол жазушы тілінің стильдік ерекшеліктерін қалай тіркейді? Сөздікке лексиканы іріктеп алу өлшемдері қандай? Іріктелген материал қалай өңделеді? Осындай сұраулар жазушы лексикографиясының жалпы теориялық мәселелеріне алып келеді.

Тілдік жүйенің жеке тілдік тұлғаның санасында өмір сүретін шағын үлгісі идиолект деп аталады. Оның жалпыхалықтық тілден түбегейлі айырмашылығы болмайды. Өйткені біздің әрқайсымыз өзіміздің қандай да бір тілімізде емес, жалпыға ортақ, жалпыхалықтық ұлттық тілде сөйлейміз. Бір жағынан, жазушы жеке индивидуум ретінде жалпыхалықтық тілді меңгереді. Бірақ «тіл жазушыны меңгереді» деуге де болады, өйткені тіл жазушыдан өзінің табиғатына тән заңдылықтарды сақтауды талап етеді, сөзді қолданудың қалыптасқан нормаларына бағынуға мәжбүр етеді. Өз еңбектерінде ондаған, жүздеген сөздерді жалпы айналымға түсіреді. Әдеттегі сөзді тура және ауыспалы немесе дағдыдан тыс мағынада қолданады, оған жаңа мән-мағына береді де, ол мағына жалпы қолданыста бекиді. Нақты идиолектілердің белгілі бір тілдік ерекшеліктері болады.

Мұндай ерекшеліктер жеке сөйлеу стилінің көрсеткіштері болып табылады. Дәлірек айтқанда, мұны жазушының жеке сөйлеу стилі деген жөн болар еді. Бірақ, қалыптасқан дәстүрге орай жазушы тілінің ерекшелігі «жазушы тілі» аталып жүр. Оның үстіне, жазушы тілі де арнаулы кәсіби тілдердің біріне жатады. Сол себепті жазушы стилі жазушы тілінің жеке мәселелерінің бірі ретінде, оның құрамына кіреді. Біз де осы дәстүрді ұстанып отырмыз.

Жазушы стилін зерттеушінің міндеті осы жүйені тауып, оны талдап, сипаттауында. Жазушы тілінің сөздіктері осы жүйенің жалпы және жеке деңгейлерін бейнелеу мен зерттеудің бір тәсілі болып табылады. Бірақ, мұндай сөздіктерді құрастыра отырып, лексикографтар жазушы тіліндегі жалпы және жеке мәселелерге кезігеді. Олардың алдында жазушы тіліндегі жекелеген ерекшеліктерді қалай бейнелеу керек – оларды жеке көрсету керек пе әлде жалпыхалықтық тіл аясында сипаттау керек пе деген сұрақ тұрады. Авторлық сөздіктердің көпшілігі – жалпы әдеби тілден ақпарат беретін сөздіктер, өйткені жазушының тілдік жүйесі белгілі бір дәуірдің әдеби тілін бейнелейді, олар, сондай-ақ, жалпы әдеби тілдің семантикалық-стилистикалық және басқа да мүмкіндіктерін іске асыруға мүмкіндік береді.

XIX ғасырда ағылшын тілді елдер мен Еуропа елдерінде **екітілді жазушы анықтамалықтары** шыға бастады. Бұлардың қатарында - Шекспирдің шығармалары бойынша жасалған ағылшынша-немісше сөздіктерді, Д.Мильтон өлеңдерінің грекше, латынша, итальянша текстері бойынша түзілген сөздіктерді, ағылшын және неміс тілдеріндегі тарихи ескерткіштердің мәтіндері негізінде жасалған көптеген глоссарийлерді (ағылшынша-немісше, немісше-ағылшынша), 1830 жылғы И.Иост шығарған Шекспир тілінің екітілді (ағылшынша-немісше) сөздігін (глоссарий түрінде) атауға болады. Бұл анықтамалықтардың бәрі де глоссарий түрінде жасалды. 1852 жылы Н.Делиустың «лексиконы» (яғни жазушы тілінің түсіндірме сөздігі) шыққан.

Жоғарыда жазылғандай, Кеңес үкіметі кезіндегі одақтық лексикографияда *ақын тілі сөздігі* көп жасалды. Ресейде А.С.Пушкин шығармалары бойынша 1950-жылдары түзілген төрт томдық «Пушкин тілі сөздігі», Украинада Т.Г.Шевченко шығармалары бойынша жасалған екі томдық «Словник мови Шевченко» сөздігі мен екі томдық «Шевченконың орысша шығармалары тілінің сөздігі» Некрасов шығармаларының сөздігі, басқа да ақын, жазушы сөздіктері болды.

Қазақ тіл білімінде «Абай тілі сөздігінің» түзілуі [8] қазақ лексикографиясы үшін үлкен жаңалық болды. Аталмыш сөздік өте-мөте дер кезінде, тіпті ертерек жасалған, қазақ лексикографиясында оқшау тұратын шығармалардың бірі болды. Бұл туралы академик Р.Сыздық былай деп жазады: «"Ғылым" баспасынан 1968 жылы "Абай тілі сөздігі" жарық көрді. Бұл — ұлы ақын шығармаларының тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстардың бірі. Ол Абайдың тілін, әсіресе, лексикасын зерттеймін немесе білемін деушілерге өте қолайлы, реттелген материал, белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің қай мағынада қанша рет қолданылғанын, бір мағынадағы кейбір сөздерді Абай қалайша қатар жұмсағанын, оның ішінде қайсысын жиі, қайсысын сирек қолданғанын көре алады [9].

Абай тілінің сөздігін түзу ісі алдын ала жобаланған шаруа болған. Ол көп томдық түсіндірме сөздік жасау үшін қажетті, оған әзірлік жұмыстарына кіретін еңбек еді.

Бұл еңбек – жеке жазушы тіліне алғаш рет арнайы жасалып отырған әрі тарихи-жөнеме, әрі толық түсіндірме сөздік. Сондай-ақ, ол – қазақтың қазіргі әдеби тілінің даму тарихы жөнінде де негізгі құралдың бірі боларлық тұңғыш тырнақалды» болып табылады.

Бұл сөздікте ақынның шығармаларында қолданылған сөздердің бәрі де — Абай заманында да, қазіргі тілімізде де қолданылатын үйреншікті сөздер, сондай-ақ, ақын шығармаларында қолданылғандарымен, осы күнгі тілімізден я көнеріп, я басқа себептермен шығып қалған сөздер — түгелімен қамтылған. Басқаша айтқанда, Абай тілінен бірде бір сөз сырт қалдырылған жоқ та, оған бірде-бір сөз қосылған жоқ, — Абай тілі ақынның шығармаларында қандай болса, сол күйі мен қалпында тегіс сақталған.

Қазақ тіл білімінде «Абай тілі сөздігінен» кейін жасалған ірі лексикографиялық еңбектердің бірі – С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі [10]. Бұл еңбек қазақтың ХХ ғасыр басындағы әдеби тілінің жай-күйінен, сондай-ақ, ақын тілі ерекшеліктерінен толық мағлұмат береді.

Әдеби тілдің негізін құрайтын басты арналардың бірі – ұлы ақын-жазушылардың шығармалары екендігі даусыз ақиқат нәрсе. Ол шығармалар сол кездегі әдеби тіл мен жалпыхалықтық тілдің қолданым ерекшеліктерінен хабар береді, ұлттық тілдің сол кезеңдегі құрамы мен құрылымдық ерекшеліктерін айғақтайды, тілдің тарихи даму жолындағы заңдылықтарды анықтауға жағдай жасайды, ақындық өнердегі заңдылықтарды белгілеуге, дәстүрдегі сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді. *Ақын (жазушы) тілі сөздігінде* автордың шығармашылығы мен зертханасы тұтас күйінде, толық көрінеді. Автордың барлық шығармаларындағы (поэтикалық, прозалық, драмалық, т.б.) сөзқолданым үлгілері жүйелі түрде беріледі. Мұның өзі оның жеке шығармалары арасындағы ой, образ сабақтастығын айқындауға мүмкіндік берері сөзсіз. Мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жеке ақындардың шығармашылығын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін өте құнды болмақ. Бұл сөздіктің әсіресе ұлт тілінің әдеби түсіндірме сөздігін жасауда қажет болары анық. Себебі әдеби үлгілерден жалпылама қолданымға арналған түсіндірме сөздік үшін алынатын дәйектеме материал осындай ақын-жазушылардың шығармаларын тұтастай қарастыратын анықтамалық еңбектер негізінде, салыстырыла, салғастырыла, екшеле отырып, сұрыпталып алынғаны жөн болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии //Известия АН. –М.: Отд. Лит-ры и языка, 1940. Вып.3. -С. 89-117.
2. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. -М., 2009. -С. 9.
3. Апресян Ю.Д. Лексикографическая концепция НБАРСа // НБАРС. Т.1. -М.,1993. -С.6-17.
4. Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография (XI-XV вв.). -М., 1989.
5. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии (Словник). -Л., 1973. 74.
6. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. -Спб., Т.1-2. 1869-71.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Спб., т.I-IV. 1893-1911.
8. Абай тілі сөздігі. -Алматы, 1968. – 734 б.
9. «Абай». Энциклопедия. -Алматы, 1994.
10. Белбаева М., Әміреева А. С.Торайғыров шығармалары тілінің сөздігі. -Алматы, 1995.